

NIKŠA STANČIĆ

O knjizi Koste Milutinovića: Vojvodina i Dalmacija 1760-1914*

Kosta Milutinović, autor knjige »Vojvodina i Dalmacija 1760—1914«, pripada onim historičarima kojima ne možemo odreći poznavanje faktografije u problematici kojom se bave i upornost u potrazi za novim podacima. Zbog toga historičar—znanstveni radnik u njegovim radovima nalazi mnoštvo zanimljivih podataka. Međutim, autor knjige pripada i onim historičarima koji ne vide kompleksnost historijske stvarnosti te je prikazuju u do kraja simplificiranoj shemi kretanja između pozitivnog i negativnog, lijevog i desnog, naprednog i reakcionarnog. Štoviše, autorova je shema toliko pojednostavnjena da povijesna zbivanja u njegovoj interpretaciji podsjećaju na sukob principa dobra i zla u mitologiji dualističkih religija. Kako povijest ipak nije izmišljeni mit već prošli život, ona je i suviše složena i u svom kretanju dijalektička a da bi se, bez ozbiljnih zahvata, dala ugarati u crno-bijeli kalup. U toku tih zahvata obično stradaju historijske činjenice, jer radi interesa sheme neke valja ispustiti, druge interpretirati tako da se mogu smjestiti tamo gdje je potrebno, općenito ih probrati prema kriterijima u kojima je važnija autorova shema od znanstvene istine. Uz to, autorova je specijalnost da donosi podatke koji govore protiv samih njegovih teza, te čitalac ostaje u čudu ne znajući je li posrijedi autorovo neshvaćanje osnovnih pojmova u problematici o kojoj piše ili bi njegov tekst (što ne bi upućivalo na znanstvenost autorova pristupa) trebalo čitati između redaka.

U takvim slučajevima pisati kritiku tako da se progovori o svim problemima koje djelo nameće značilo bi upuštati se u Sizifov posao jer treba rušiti primitivnu shemu vodeći računa i o onom između redaka, smještati činjenice na njihovo pravo mjesto i dopunjavati ih novima odnosno ispuštenima. Tada bi bilo jednostavnije napisati novu knjigu. Zbog toga sam se u ovom osvrtu na knjigu Koste Milutinovića morao nužno ograničiti samo na neke probleme koji, prije svega, osvjetljavaju autorovu znanstvenu metodu.

Predmet, koncepcija i metodski postupak. Kada uzme ovu knjigu u ruke, čitalac se odmah spotiče o naslov. »Vojvodina i Dalmacija« naslov je koji nameće pitanje što iza njega može stajati. Čitalac će uzalud tražiti autorovo objašnjenje. Uvoda i zaključka u knjizi nema (a to su dijelovi u kojima je autor mogao najlakše obrazložiti predmet i rezultate svojih istraživanja), ali izričitog objašnjenja neće naći ni u čitavoj knjizi s 378 stranica teksta. Taj dio autorova posla

* K. Milutinović, Vojvodina i Dalmacija 1760—1914, Novi Sad 1973, 378 str.

(u ovom slučaju kao i inače kad je riječ o zaključcima osim onih koji se odnose na osnovnu tezu) čitalac će morati obaviti sam.

U potrazi za obrazloženjem historičar će zapeti već na prvoj stranici, gdje autor Vojvodinu potpuno neadekvatnim terminom označava kao »austrijsku pograničnu pokrajinu« (1). Vojvodina je kao zasebna administrativna jedinica u čitavom razdoblju od 1760. do 1914. postojala jedva jedno desetljeće (1849—1860), a prije i poslije toga samo kao težnja, program i svijest o zajedničkim interesima ne stanovnika neke »austrijske pogranične pokrajine« nego Srba iz dviju državnih tvorevina unutar Habsburške Monarhije — iz južne Ugarske te iz Hrvatske — odnosno iz istočnog dijela njene najistočnije županije, Srijemske. Štoviše, do razvojačenja južni dijelovi te potencijalne Vojvodine, uz Savu i Dunav, bili su uključeni u Vojnu krajinu. Čitajući knjigu, veoma brzo postaje jasno da autor ne namjerava govoriti o Vojvodini kao višenacionalnom teritoriju, već da će u svojim razmatranjima uzimati u obzir samo one koji su nosili program srpske Vojvodine do 1914, tj. Srbe u južnoj Ugarskoj i Srijemu. Dakle, termin »Vojvodina« autor u naslovu knjige upotrebljava kao sinonim za Srbe južne Ugarske i istočnog Srijema koje iz današnje perspektive nazivamo vojvođanskim Srbima.

Dalmacija je, naprotiv, u razdoblju koje autor obrađuje definiran geografski i politički pojam, ali autor nije rekao zašto je bilo vrijedno ili važno pisati o odnosu Vojvodine baš s Dalmacijom. Iz predgovora ćemo saznati samo da je Vojvodini i Dalmaciji zajedničko to što su one bile »dve jugoslovenske pokrajine na periferiji Habsburške Monarhije« (V), a iz završnog odjeljka i to da su »od Dositeja Obradovića i Andrije Kačića-Miošića [...] sve do narodnooslobodilačkog pokreta« išle »zajednički iz borbe u borbu, — do pobjede« (377). Međutim, osim činjenice da su Vojvodina i Dalmacija »dve jugoslovenske pokrajine« i da su one danas dijelovi jedne državne zajednice, ostali razlozi, sličnosti i specifičnosti koje autor na tim mjestima spominje ne objašnjavaju dovoljno zašto je bilo važnije obraditi Dalmaciju i Vojvodinu od Dalmacije i npr. Bukovine koja je također bila »na periferiji Habsburške Monarhije« ili od Dalmacije i neke druge jugoslovenske pokrajine s kojom je ne manje išla »zajednički iz borbe u borbu«. Iz materijala u knjizi jasno je da za odnose tih pokrajina nije bilo najvažnije to što su bile na periferiji Monarhije ni to što su općenito jugoslovenske pokrajine. Sasvim drugačijeg karaktera i intenziteta su npr. veze između Vojvodine i Kranjske, premda je i Kranjska jugoslovenska pokrajina. A najvažniji uzrok različitog karaktera tih veza nije u tome što Dalmacija jest a Kranjska nije pokrajina na periferiji Monarhije, ni što je Kranjska po većini stanovništva slovenska a Dalmacija hrvatska pokrajina, nego u tome što u Kranjskoj nema a u Dalmaciji ima srpskog stanovništva. Dva dijela srpskog naroda, onaj u Vojvodini i onaj u Dalmaciji, zajednički su nazivnik problematike tih pokrajina kako je autor obrađuje.

Dakle, predmet te knjige nije odnos dviju pokrajina kao cjelina jedne prema drugoj. Problematiku iz historijskog razvitka dalmatinskih Hrvata u prvih stotinu godina obrađivanog razdoblja autor jedva da i dodiruje, a od 1860. i početka preporodnih gibanja gotovo isključivo toliko koliko je ona važna za hrvatsko-srpske odnose. Težište knjige, prema materijalu u njoj, s jedne je strane na odnosima između dalmatinskog i vojvođanskog srpstva, na uspostavljanju i razratanju njihovih međusobnih veza u procesu konstituiranja nacionalne svijesti i političkog osamostaljivanja Srba u Dalmaciji, a s druge na stavu

dalmatinskih i vojvođanskih Srba prema dalmatinskim Hrvatima u širem kontekstu hrvatsko-srpskih odnosa.

Uzalud ćemo očekivati od autora da bar s nekoliko riječi definira općenitu situaciju u kojoj se nalazi vojvođansko i dalmatinsko srpstvo, iz koje bi bilo jasno kakvog su karaktera njihove veze i u kakvom su međusobnom odnosu. Nećemo naći činjenicu, premda je ona osnovna za razumijevanje toga odnosa, da je Vojvodina, tj. srpsko građanstvo plodne južne Ugarske i istočnog Srijema, u prvih više od stotinu godina obrađivanog razdoblja bila duhovno središte, žarište kulturnog i političkog života svega srpstva i da zbog toga povezivanje dalmatinskoga s vojvođanskim srpstvom znači integriranje dalmatinskih Srba u srpsku nacionalnu cjelinu. Obraditi proces tog povezivanja znači velikim dijelom obraditi proces konstituiranja moderne srpske nacionalne svijesti u Dalmaciji. Vojvodina tada gleda na čitavo srpstvo, vodi brigu o svakom njegovu dijelu očekujući trenutak kad će se ujediniti svi krajevi u kojima Srbi žive. Ona veliku pažnju posvećuje i Dalmaciji, ali Dalmacija je samo jedna od njenih preokupacija. Dalmatinski Srbi, naprotiv, okreću se prema Vojvodini kao prema središnjoj točki srpske nacionalne kristalizacije. U takvom odnosu oni, osim pojedinačnih osobnih prinosa, ne mogu utjecati na Vojvodinu, dok je Vojvodina aktivni faktor njihova unutrašnjeg razvitka. Ona daje poticaje razvitku dalmatinskog srpstva i sudjeluje u određivanju njegova stava prema dalmatinskim Hrvatima, a svojim listovima služi kao medij preko kojeg dalmatinski Srbi iznose svoja stajališta i ogledaju se u procesu svoga nacionalnoga i političkog sazrijevanja (građa te vrste kao cjelina najzastupljenija je u knjizi). Zbog takvog odnosa, u knjizi je nužno zastupljen uglavnom jedan aspekt vojvođanske problematike, njen stav prema Dalmaciji i uloga koju je kao centar srpstva odigrala u razvijanju srpske nacionalne svijesti u Dalmaciji. Naprotiv, problematika dalmatinskih Srba u vitalnim je dijelovima povezana s Vojvodinom te je i zastupljena mnogo kompleksnije.

Autor nije znao izreći te činjenice, pa nije znao ni upozoriti da se odnos dalmatinskoga i vojvođanskog srpstva ipak u toku te 154 godine mijenjao, dapače da je od nekog vremena bitno promijenio svoju kvalitetu. Morat ćemo opet sami uočiti da od 80-ih godina XIX st. podaci koje autor donosi postaju sve manje relevantni i za širi tok historijskih zbivanja i za unutrašnji razvitak dalmatinskih Srba. Razlog je u tome što se do tada dalmatinsko srpstvo uz potporu iz Vojvodine osposobilo za samostalni nastup i, što je još važnije, da je Vojvodina izgubila svoju nekadašnju ulogu. Tek usput, slučajno, pri kraju knjige, govoreći o Matici srpskoj na početku XX st., autor donosi citat iz jednog članka Antuna Fabrisa s konstatacijom da je do 70-ih godina XIX st. Novi Sad bio »srpska Atina«, a da je zatim tu ulogu preuzeo Beograd (355). Od tada za dalmatinsko srpstvo odnos s Vojvodinom ne znači i odnos sa centrom srpstva. Vojvodina je svoju presudnu ulogu u srpstvu, pa i dalmatinskom, odigrala do tog vremena. Autor to ne osjeća te pokušava jednakom marljivošću sakupljati materijale. Međutim, što se više bliži godini koju je odredio kao završetak svoje knjige ima materijala sve manje. Tako je knjigu naglo završio dodirima između Josipa Smodlake i Vase Stajića u godini kojom počinje prvi svjetski rat, ta »prekretnica u istorijskom razvoju jugoslovenskih naroda« (V), prepuštivši Vojvodinu i Dalmaciju njihovu daljnjem zajedničkom kretanju »ka novim putevima« (377).

Autor je sebi stavio u zadatak da obradi »međuverške i međunacionalne odnose« Vojvodine i Dalmacije i to je označio kao »crvenu nit« svoje knjige

(V). Zadatak nimalo lak, da ga autor nije do kraja pojednostavio. On polazi od teze da je »široko jugoslovenstvo« i sve što njemu ide u prilog pozitivno, a da, nasuprot tome, kao negativne pojave stoje »usko-hrvatska« i »usko-srpska« shvaćanja. Ta shvaćanja su, prema autoru, povezana s vjerskim i društvenim shvaćanjima te sve ono što je »liberalno« i općenito stoji na kakvom »levom krilu«, pristaje uz »široko« jugoslavenstvo, a ono što je klerikalno pristaje uz »usko« nacionalne koncepcije. Klerikalizam, pravoslavljeni i katolički, glavni su krivci za hrvatsko-srpska razilaženja, trzavice i sukobe. Autor svoju tezu ni ne pokušava dokazati. Štoviše, ne smatra potrebnim ni objasniti pojmove kojima operira, on ih samo ilustrira citatima. U toku čitavog stoljeća i po autor u njima ne vidi nikakve promjene, premda sami citati govore da ono što svrstava pod jedan pojam ima različite oblike i sadržaj — i u isto vrijeme i u vremenskom rasponu. Jugoslavenstvo, klerikalizam i dr. za nj su pojmovi po sadržaju jednaki (ili bar nije znao reći da su različiti) u drugoj polovici XVIII i na početku XX st. Nakon toga, sav autorov zadatak sastojao se u tome da bez finesa, grubo odredi tko je u toj našoj povijesti bio liberal, tko klerikalac, tko nosilac »širokih« a tko »uskih« nacionalnih koncepcija, tko je prema tome bio za hrvatsko-srpsku slogu a tko je izazivao sukobe. Izbjegavši kompleksnost problematike, autor je preostalo da podatke sortira u jednu crnu i jednu bijelu ladicu, da u jednu stavlja klerikalce i »uske« a u drugu liberalne i »široke«, te da lijepi etikete radi raspoznavanja kako u nekim slučajevima ne bi došlo do zabune oko pripadnosti.

I ta knjiga ima standardni izgled autorovih radova. Čitaoca, koji ih ne poznaje, iznenadit će količina (i grafički istaknutih) citata. Knjiga je preopterećena citatima iz arhivske ili publicirane građe, iz novina, brošura, knjiga, dijelom i iz historiografske literature, i to ne citatima koji bi se uklapali u živo tkivo autorova teksta već čitavim većim i manjim odlomcima. Mislim da neću pretjerati ako kažem da se pola teksta (ne računajući bilješke) sastoji od citata. Autor kao da se ne zna osloboditi izvora, ne zna analizirati izvor, izvući iz njega podatak i integrirati ga u svoj tekst i zato ga ubacuje sa svim onim što je za kontekst suvišno. No, analiza općenito nije osobina koju bi autor njegovao. Njemu analiza nije ni potrebna. On ima svoju shemu koju želi potkrijepiti dokazima i citati su tu da je dokažu. Zbog toga i toliko obilje citata. Oni su prirodna posljedica autorova načina rada u kojem kritika izvora nije našla svoje mjesto. To objašnjava zašto ne može reći kakav je sadržaj osnovnih »pozitivnih« i »negativnih« pojmova kojima operira i zašto se mora zaustaviti na razini njihova ilustriranja citatima. Osim verbalističkog opredjeljivanja za ili protiv nečega, najviši domet u svojoj metodi autor dostiže kada »usko« nacionalna shvaćanja i klerikalizam ocjenjuje (uz neku skromnu ogradu tu i tamo) riječima suvremenika suprotnih uvjerenja. Dakako, taj metodski neispravan postupak ne upotrebljava i u obratnom pravcu. Uz to, razumljivo, citati, napose opširniji, često vrve podacima i problemima na koje autor jednostavno ne obraća pažnju. Tako čitav tekst ostavlja dojam polufabrikata, materijala sakupljenog, probranog i priređenog za daljnju obradu. No, autor ne osjeća potrebu da taj sirovi materijal obradi, i servira ga znanstvenoj javnosti prije nego što je prošao fazu njegove kritičke analize te provjere i korekcije njegovih teza. Zato je knjiga vrijedna jedino kao izbor iz građe, tj. kao uputa istraživaču u kojim arhivskim fondovima, izdanjima građe, novinama može naći potpunije podatke o određenoj problematici. To se ne bi moglo reći i za literaturu jer autor nerado spominje mišljenja koja se s njegovima ne slažu.

Uz svoju jednostavnu shemu autor je muku mučio oko organiziranja brda raznorodnog materijala i može se reći da je s njim teško izišao na kraj. Materiju je sudio uglavnom kronološki, ali je veoma često natezanjem naslova preko najrazličitije materije nastojao stvoriti privid o postojanju tematskih cjelina. Tako, da navedem samo jedan primjer, u odjeljku »Vukov pokret i unija« (47—50) sasvim ukratko govori zašto se dalmatinski unijatski episkop Venedikt Knežević založio za Vukovu reformu, a dalje iznosi podatke o stavu Jovana Sundečića i Božidara Petranovića prema Vukovoj reformi da na kraju zađe u kontroverze oko ocjene Petranovića u historiografiji. Autoru je neprilike pravio i materijal koji je htio uvesti u knjigu premda je za temu potpuno nevažan. Npr. veze Valtazara Bogišića s Vojvodinom mogle su se apsolvirati s nekoliko relevantnih podataka, ali autor u odjeljku »Valtazar Bogišić i Vojvodina« (111—137) puni stranice citatima iz Bogišićeve prepiske s Đurom Daničićem i Vatroslavom Jagićem o namjeri da pokrene pravnički list, prepričavanjem Bogišićeva članka »Slovenski muzeum«, tiskanim u *Letopisu Matice srpske*, ili podacima o Bogišićevu boravku u Rusiji. Teško je prosuditi u čemu je npr. važnost čijenice da se Dalmatinac Bogišić iz Pariza dopisivao nadugačko s Vojvodaninom Lazom Kostićem o tome kako je animirao nekoga uglednog pariškog kritičara da napiše povoljan prikaz francuskog prijevoda Kostićeve »Gordane« i po čemu to spada u poglavlje »Vojvodina i srpski narodni preporod u Dalmaciji«.

Autor je u knjigu ubacio mnogo svojih dosadašnjih rezultata. Tu i tamo poziva se i na svoje ranije radove. Međutim, u knjigu su ubačeni mnogi njihovi dijelovi (u odlomcima, skraćeni ili sažeti), napose citati iz građe kojima obiluju autorovi radovi, a da se u bilješkama na to uopće ne upozorava. Štoviše, jedan od njih, iz kojeg je prenio i prvu rečenicu ove knjige, raspravu »Odjeci i problemi dalmatinskog narodnog preporoda u Vojvodini 1860—1870«,¹ autor uopće ne spominje. Autorova znanstvena nekorektnost onemogućuje nam da odmah vidimo koliko je ta knjiga rezultat ranijih a koliko novijih istraživanja. Listanje desetak ranijih autorovih radova pokazuje da je iz njih mnogo preneseno, a, s obzirom na prepoznatljivost mnogih podataka i citata, pravi omjer staroga i novog pokazala bi tek kontrola svih autorovih radova. Pri tom se čini da je mnogo toga izvršteno samo zato što je autor o tome već pisao. Npr. u ovoj knjizi svakako nije bilo neophodno raspravljati o široj problematici oko Ljubljanske izjave iz 1870. (213—219). No autor je iskoristio priliku da po drugi put oživi ishitrenu tezu Nikole Radojčića iz 1928.² o dvije redakcije Izjave. Naravno, spominjući literaturu koja se tom problematikom bavi nije naveo kakvu je ocjenu dobila njegova rasprava u kojoj je prvi put uskrisio Radojčićevu tezu.³

Ništa nije lakše reći ni koliko se autor koristio već objelodanjenim rezultatima drugih znanstvenih radnika. A razloga za sumnju u autorovu korektnost ima i ovdje. Npr. kada govori o pokušajima unijačenja u Dalmaciji u prvoj polovini XIX st. i o stavu Božidara Petranovića prema uniji, autor se za podatke poziva u bilješkama na fond Tajni spisi Namjesništva u Historijskom arhivu u Zadru

¹ Radovi Instituta JAZU u Zadru, VIII, 1961, 309—343.

² Prvi put je to učinio u raspravi: Problematika Ljubljanskog jugoslovenskog programa 1870. kod Srba i Hrvata, *Zgodovinski časopis*, X—XI, 1956—1957, 154—181.

³ D. Kermavner, Nekaj kritičnih pripomb k razpravljanju dr. Koste Milutinovića v tem časopisu, *Zgodovinski časopis*, XIV, 1960, 203—217.

(29–34, 37, 38, 41–43). Međutim, te spise objelodanio je prota Ljuba Vlačić ili kao prilog svojoj raspravi »Dr. Božidar Petranović prema uniji — Po spisima Tajne arhive Namesništva dalmatinskog«⁴ ili ih je kao cjelinu inkorporirao u svoj prilog »Josif Rajačić kao dalmatinski episkop«⁵ (nisam kontrolirao kako se autor koristio ostalim priložima Lj. Vlačića o toj problematici). Autor, doduše, poznaje te rasprave, ali na jednu se poziva kada citira neku sporednu Vlačićevu konstataciju (30 bilj. 77), a na drugu kada spominje podatak iz njene ocjene u *Glasniku Istorijskog društva u Novom Sadu* (41. bilj. 126). Nigdje ne upozorava da su u njima objelodanjeni ti dokumenti zajedno sa signaturama. Ne osporavam da je autor radio na istom fondu i imao u rukama dokumente, ali mu treba zamjeriti što nije naveo tko se njima već koristio, štoviše objelodanio ih. Manji bi propust bio da te priloge nije poznao. Tako proizlazi da se svjesno kitio rezultatima tuđega rada. Nakon takve konstatacije nalazi se u situaciji da njegov znanstveni aparat, dakle ono što potvrđuje znanstveni karakter rada, stoji pod temeljitom sumnjom.

Prve veze. Autorova crno-bijela shema dolazi na vidjelo već na samom početku knjige, kada govori o prvim vezama između Vojvodine i Dalmacije. Početak tih veza datira godinom 1760, tj. dolaskom Dositeja Obradovića u Dalmaciju. Dositej je, kao što autor konstatira (16), nesumnjivo utjecao na razvitak srpske nacionalne svijesti u Dalmaciji i njegov je boravak trebalo registrirati. Međutim, on je samo najmarkantniji među onim Srbima iz Habsburške Monarhije koji su boravili u Dalmaciji u XVIII st., najuočljivija ličnost u fenomenu povezivanja srpskoga nacionalnog tijela. Da su stanovite veze dalmatinskih s vojvođanskim Srbima postojale i prije Dositejeva dolaska pokazuju i podaci koje donosi sam autor (2). No to su bile crkvene veze, a autoru je više odgovaralo da te veze uspostavi jedan nosilac prosvjetiteljskih ideja. Pa i sam je Dositej u Dalmaciju došao preko crkvenih veza. Tamo ga je iz Plaškog uputio episkop Danilo Jakšić, a put ga je vodio preko manastira Komogovine i Krupe do prote Jovana Novakovića u Kninskom polju koji ga je namjestio kao učitelja u tamošnjoj pravoslavnoj konfesionalnoj školi. Da su veze takve vrste bile već uhodane, pokazuje i to što je Dositeja kao učitelja u Kninskom polju zamijenio, kao što autor sam kaže, »opet jedan Srbin Vojvođanin, pop Leontije iz Srema« (5). Takvo previdanje ili zapostavljanje činjenica omogućilo je autoru da uspostavi blistavi luk »dositejevskih tradicija« od polovice XVIII st. do »sastavljača Riječke i Zadarske rezolucije i začetnika politike novoga kursa« na početku XX st. koji su postavili »prve temelje budućeju južnoslovenskoj zajednici izvan austrijskih okvira« (16), pa i dalje do NOP-a. A zapostavio je temu koja je vrijedna pažnje: ulogu crkve — ne pravoslavlja nego crkvene organizacije i crkveno-školske autonomije — čijim su se kanalima širile iz Vojvodine i mlada srpska kultura i srpska nacionalna svijest posredstvom učitelja Vojvođana i svećenika školovanih u Srijemskim Karlovcima. Autor je npr. samo registrirao podatak da su 1847. u Dalmaciji postojale 52 srpske konfesionalne škole s 10 nadzornika i gotovo 4000 učenika. U njima su učenici odgajani na narodnom jeziku i u srpskom duhu. Ako uzmemo u obzir da katolička crkva nije bila nacionalna već univerzalna, da Hrvati nisu imali nikakve organizacije koja bi ih obuhvaćala, bez obzira na državne i pokrajinske granice, da njihov nacionalni centar nije imao toliku ekonomsku i društvenu snagu kao Vojvodina te nije

⁴ Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor IX, 1929, 129–144.

⁵ Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu, VII, 1934, 164–178.

mogao imati ni toliku nacionalnu koheziju snagu, da je prva škola na hrvatskom nastavnom jeziku (gimnazija koju su održavali sinjski franjevci) osnovana tek 1850, onda će nam biti mnogo jasnije zašto su, npr., na početku preporoda srpski kotari nerazmjerno mnogo pridonosili izbornim pobjedama Narodne stranke i zašto je tada, i dugo nakon toga, srpska nacionalna svijest bila u Dalmaciji snažnija od hrvatske.

Autor, spomenuvši Dositeja, napušta praćenje daljnjeg razvoja »kulturno-prosvjetnih odnosa« (V) Dalmacije i Vojvodine te se Dositej neopravdano čini kao izolirana pojava u vezama koje su, međutim, postajale sve intenzivnije. Sve do 30-ih godina XIX st. autor obraća pažnju isključivo na pokušaje unijačenja u Dalmaciji. Premda je i to bila prilika da kaže nešto više o ulozi pravoslavne crkvene organizacije u povezivanju srpske etničke periferije u Dalmaciji s tadašnjim srpskim nacionalnim centrom, autor se ograničio na opisivanje događaja gdje pozitivnu ulogu igraju osobe koje bi inače osuđivao kao konzervativce i klerikalce. Karlovački mitropolit i tajni dvorski savjetnik Stefan Stratimirović te dalmatinski mitropolit, kasnije patrijarh Josif Rajačić nesumnjivo su svojom borbom protiv unije odigrali pozitivnu ulogu jer su, kao što autor kaže, shvatili da je »borba protiv unijačenja nerazdvojno povezana s borbom protiv nacionalnog ugnjetavanja i odnarnodnjavanja dalmatinskih Srba« (40). No kad je već spomenuto da je Stratimirović bio žestok protivnik Vukovih reformi, autor nije htio da ta ličnost bude previše kontrastna pa je njegovu karakterizaciju uskratio za podatak iz svoje rasprave »Vuk Karadžić i dalmatinsko vladličanstvo u Zadru«,⁶ naime da je Stratimirović kao karlovački mitropolit bio »krupni feudalac« i da je pomagao pri smirivanju Ticanove bune 1807. u Srijemu koja je uz socijalne imala i elemente nacionalne borbe. A još teže bi mu u svoju shemu bilo uvrstiti podatak da je Karadžić — koji je dalmatinskom unijatskom episkopu predlagao da u Šibeniku osnuje školu i njega primi kao učitelja — prilikom vjenčanja 1818. upisan kao »grisch. kath.«, tj. grko-katolik, unijat.⁷

Srpski narodni preporod. Sasvim je opravdano govoriti o Srpskom narodnom preporodu u Dalmaciji i postaviti ga uz Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji kao ravnopravan fenomen što je autor i učinio davši III poglavlju naslov »Vojvodina i Srpski narodni preporod u Dalmaciji« a IV »Vojvodina i Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji«. Međutim, autor nigdje nije rekao što razumijeva pod pojmom »Srpski narodni preporod u Dalmaciji«, a i sam termin upotrebljava svega jedanput, i to u naslovu poglavlja (51). Iz samog teksta poglavlja teško ćemo zaključiti kakvo je autorovo mišljenje, jer ćemo u njemu naći samo niz odvojenih događaja, često nevažnih a ravnopravno postavljenih uz one važnije, bez stupnjevanja, bez ocjena, bez pokušaja da se od niza čestica zao-kruži fenomen, prikaže linija nekoga historijskog razvitka. Zbog toga je teško reći kakvo mjesto po autorovu shvaćanju u srpskom preporodu zauzimaju tako različita zbivanja kao što su osnivanje srpskih škola, afera s Pavlom Karanovićem koji je ispise Đorđa Nikolajevića iz dubrovačkog arhiva objavio pod svojim imenom, pokretanje *Srpsko-dalmatinskog magazina*, premještanje prote Nikolajevića iz Dubrovnika u Zadar, osnivanje i rad podružnice Ujedi-

⁶ Radovi Instituta JAZU u Zadru, XI–XII, 1954–1955, 531–544.

⁷ *Miodrag Popović*, Ljudevit Gaj i Vuk St. Karadžić, Radovi Instituta za hrvatsku povijest III, 1973, 99, to navodi kao potvrdu svoje ocjene da je Karadžić bio »oslobođen konfesionalnih predrasuda«.

njene omladine srpske u Dalmaciji, ustanak u Boki Kotorskoj, otcjepljenje Bokokotorske od Dalmatinske eparhije i dr.

Pošto autor ne zna reći što je to Srpski narodni preporod u Dalmaciji kao historijska pojava, ne bi imalo smisla od njega očekivati da provede neku suvislu periodizaciju, da kaže kada je taj fenomen započeo a kada završio. Približan stav autora u početku Hrvatskog narodnog preporoda znamo, jer se poziva na neka mišljenja u historiografiji, a počecima toga preporoda čak posvećuje poseban odjeljak (179—188). Naprotiv, o srpskom preporodu uopće se ne izjašnjava. Ako bismo o vremenu njegova početka i završetka htjeli nagađati prema podacima koje je autor uvrstio pod taj naslov, onda bismo njegov početak morali povezati s dolaskom Đorđa Nikolajevića u Dubrovnik 1829. a završetak s carskom odlukom iz 1873. o izdvajanju Dalmatinske i Bokokotorske eparhije iz Karlovačke mitropolije i njihovom ujedinjenju, zajedno s Bukovinom, u novoosnovanu »cislitavsku grčko-orijentalnu mitropoliju«. Naravno, te zgode ne možemo prihvatiti kao međaše preporoda, tj. odlučne faze u konstituiranju srpske nacionalne svijesti u Dalmaciji, te preostaje zaključak da je termin »Srpski narodni preporod u Dalmaciji« više rezultat autorovih problema s organizacijom materije, razmišljanja o naslovima kojima će ukrasiti pojedine skupine materijala nego shvaćanja što bi to mogao biti Srpski narodni preporod u Dalmaciji.

Srpska i ilirska ideja. Prota Đorđe Nikolajević i Božidar Petranović su na svijetloj strani autorove slike o borbi između dobra i zla u našoj povijesti. No, autor i tu, opet usput, donosi podatke koji daju i drugačija osjenčenja tim njegovim likovima. Autor s pravom ističe da je Nikolajević, kao urednik *Srbsko-dalmatinskog magazina* (1842—61. i 1869), »nastojao da kod dalmatinskih Srba razvija nacionalnu svest« (61), ali je dijelom u kontradikciji kad Nikolajeviću orijentaciju ocjenjuje kao »široku ilirsku, južnoslovensku i općeslovensku« (66). Buđenje srpske nacionalne svijesti spojivo je s južnoslovenskom i općeslovenskom orijentacijom, ali onaj tko zna što je ilirizam neće nikada u ilirsku ideju ubrojiti težnju za stvaranjem bilo hrvatske bilo srpske nacionalne svijesti. Intencija ilirizma bila je upravo suprotna, usmjerena prema stvaranju jedinstvene južnoslovenske nacionalne svijesti. I sam autor, na temelju ocjena Ilije Mamuzića i Grge Novaka, uočava da s Nikolajevićem i Petranovićem ilirizmom nešto nije sasvim u redu. Mamuzić i Novak, kao što autor navodi, konstatirali su da su Petranović i Nikolajević, uza sve pristajanje uz ilirizam, *Magazin* uređivali u srpskom duhu. Autor na temelju toga zaključuje da su oni »u načelu pristajali uz ilirizam«, ali da su »u praksi, kao urednici *Magazina* [...] nastojali da dovedu u sklad ilirizam i srpstvo, pretpostavljajući da jedno drugo možda ipak sasvim ne isključuje« (65). Nije rekao kako su oni u praksi, u *Magazinu* i inače, provodili taj sklad.

Autor je o šestogodišnjem Petranoviću uređivanju *Magazina* naveo svega nekoliko tehničkih podataka. A tada je Petranović u *Magazinu* tiskao svoj tekst u kojem Srbima proglašava sve stanovnike kopnenog dijela Dalmacije, pa i za otočane pretpostavlja da bi mogli biti Srbi.⁸ Zatim je objelodanio tekstove nepotpisanih autora u kojima se »potomci stari Rvata« koji stanuju u Istri, na otocima i »gdjegdje duž Dalmatinskog sjevernog pribrežja«, dakle čakavci, razlikuju

⁸ T. Petranović, Geografičesko — statističeski pregled Dalmacie, Srbsko-dalmatinski magazin (dalje *Magazin*) 1838, 41, 42.

od kajkavskih »Horvata«,⁹ ili se govori o »obojege vjeroispovjedanija Srbljima«. ¹⁰ Podatke o tiskanju djela starih dubrovačkih pisaca Petranović je donosio u rubrici »Nove srbske knjige«, odnosno »Srbske knjige«. ¹¹ Nikolajevićeva pjesmica o »ilirskom kolu« iz *Magazina* za 1841. koju autor prenosi (66, 67) nalazi se, pak, na kraju niza članaka koje je Nikolajević 1838. počeo objavljivati pod naslovom »Spisatelji dubrovački koji su srbskim jezikom, a talianskim slovima pisali«. U njima je Nikolajević pobrojao sve dubrovačke pisce od kraja XV do XVIII st., a svi su se oni, prema Nikolajeviću, posvetili »srbskoj muzi« ili bavili »srbskim stihotvorstvom«; netko je od njih (Mavro Vetranović) bio »otac srbske poezije«, ¹² netko (Marin Držić) »obdjelavajući poeziju srbsku pisao je drame i komedije«, ¹³ a netko pisao »stihove latinske i srpske«, imao »dar za srbsko stihotvorstvo«, ili bio zaljubljen u »Muze srbske«. ¹⁴

I sam autor, naravno opet usput, tamo gdje ne govori o njegovoj ilirskoj orijentaciji, navodi da je Petranović 1850. govorio o »Srbima oboji crkvi« (48), a da je 1867. »Srbima rimske vjere« proglasio sve katolike »u Bosni, dubrovačkoj i arbanaškoj krajini i Slavoniji« (261). Nikolajević je, pak, bio agent Ilije Garašanina (što autor spominje) i zauzimao visoko mjesto u njegovoj organizaciji koja je imala pripremiti teren za ostvarenje velikosrpskih koncepcija njegova »Načertanija« iz 1844. (što autor ne spominje). Zato zvuči nezgrapno kad autor izjednačava mecenatski rad Strossmayera i Nikolajevića. Strossmayer svoje mecenatstvo nikada nije ograničavao na Hrvate, a kulturne ustanove koje je utemeljio namijenio je svim Južnim Slavenima, što je našlo odraza i u njihovu imenu. Naprotiv, Nikolajevićeve zadužbine, priloz i legati namijenjeni su, da citiram samog autora, školovanju »pravoslavnih Srba« iz Dubrovnika i Boke, »srpskoj gimnaziji« u Sarajevu, »srpskim đacima«, »srpskim studentima« u Zagrebu, Grazu i Beču, Srpskoj ženskoj osnovnoj školi u Zadru, Srpskom učiteljskom konviktu u Novom Sadu (54).

Autor je ostao dužan objašnjenje kako su Petranović i Nikolajević svoje ideje i postupke usklađivali i jesu li uopće spojivi sa »širokom ilirskom, južnoslovenskom i opšteslovenskom« orijentacijom. S ilirstvom svakako nisu spojivi, jer je u ilirizmu u prvom planu nacionalno jedinstvo svih Južnih Slavena (uključivši i Bugare), a kod Petranovića i Nikolajevića težište je na nacionalnom srpstvu, i to velikosrpstvu temeljenom na Vukovu shvaćanju po kojem su svi štokavci Srbi. To ne znači da Petranović i Nikolajević nisu mogli zastupati i ideju o potrebi povezivanja Južnih Slavena, no onda treba predočiti kakvo bi mjesto — prema njihovim koncepcijama — u toj južnoslovenskoj zajednici moglo pripasti »Rvatima« svedenim na Istru, otoke i neku točku sjeverodalmatinske obale a kakvo Srbima, tj. štokavskoj masi Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Vojvodine, Slavonije, Vojne krajine i preostalog, tj. najvećeg dijela Dalmacije. Neskлада u njihovim shvaćanjima u biti ni nema. Petranović i Nikolajević nisu mogli prihvatiti ilirizam u cijelosti, jer ilirska ideja nije bila potrebna u konstituiranju srpske kao što je bila potrebna u konstituiranju hrvatske nacionalne svijesti. Od nje su mogli prihvatiti najopćenitiju južnoslavensku i slavensku ideju kojoj njihov srpski nacionalni osjećaj i shvaćanje o etničkoj osnovi srpstva

⁹ Pregled pet časti svijeta, *Magazin* 1840, 18, 19.

¹⁰ Pisma Šibenčanina, *Magazin* 1841, 55.

¹¹ *Magazin* 1840, i 1841.

¹² *Magazin* 1838, 3–5.

¹³ *Magazin* 1839, 7.

¹⁴ *Magazin* 1841, 5, 9, 10.

nisu proturječili. Zbog toga su oni mogli u *Magazin* uvrštavati priloge po kojeg katolika, ali ga nisu mogli pretvoriti u ilirsko glasilo. *Magazin* je, dakako, bio srpski časopis ne samo po nacionalnoj pripadnosti svojih urednika i većine suradnika nego upravo po duhu u kojem je uređivan. Autor je dobro učinio što je naglasio da je taj prvi časopis na narodnom jeziku u Dalmaciji zapravo bio »prvi srpski časopis u Dalmaciji« (68).

Srpska i jugoslavenska ideja u vrijeme preporoda. Autor sličan postupak primjenjuje i kada ocjenjuje Lazu Tomanovića. Pri tom se kritički osvrće na jednu moju ocjenu i još jednom otkriva svoju metodu znanstvenog rada. Autor kaže: »Prema jednoj oceni Tomanović je bio velikosrpski nacionalista, čak šovinista« (86).¹⁵ Ja sam, doduše, Tomanovićev rad uključio u proces nastanka i jačanja srpske i velikosrpske nacionalne i državne ideje u Dalmaciji, ali izrazima »velikosrpski nacionalista« i »šovinista« nisam se nigdje poslužio. Samo sam iznio ove činjenice: god. 1865. osnovana je prva zasebna srpska organizacija u Dalmaciji, društvo »Prvenac«, koje je imalo prilično izraženu političku crtu; jedan od osnivača i glavni suradnik njegova istoimenog glasila bio je Laza Tomanović koji je u isto vrijeme pomagao Ivanu Danilu u uređivanju *Narodnog lista*; god. 1866. Tomanović je u listu *Prvenac* objavio članak u kojem je, između ostalog, pisao: »Deš ti imati posla s onima, koji su ti počeli kožu sa tebe drijeti? — ali su malo Srba s mrznim hrvatskim imenom pokrili! [...] Najposlje znaj, da je najjača sveza naroda i najviši razdor vjeroispovjed«; god. 1867. Tomanović je u *Zastavi* objelodanjivao dopise iz Dalmacije pod naslovom »Sa srpskog primorja«; iste godine u *Zastavi* se zalagao za pokretanje srpskog lista u Dalmaciji. Autor nije spomenuo činjenice na kojima se temelji moja tobožnja ocjena, ali je očito zaključio da sam na temelju tih činjenica morao Tomanovića nazvati »velikosrpskim nacionalistom, čak šovinomom«.

Nešto dalje autor citira jednu čudnovatu ocjenu Dušana Berića, očito slažući se s njom (95). Berić navodi jedan Tomanovićev tekst iz kojeg bi, kako kaže, »moglo izgledati da je on šovinista, a što ako dovedemo, međutim, u vezu sa ostalim dopisima u Miletićevoj *Zastavi* i *Prilogu uz Narodni list* ne odgovara stvarnom stanju, već vidimo da je u svemu tome bio dosljedan«. Tako se autor slaže s tom nedosljednošću koja je proglašena dosljednošću, ni ne spomenuvši da Berić za ono: »moglo izgledati da je on šovinista« nalazi povod u Tomanovićevu članku iz *Prvenca* na kojem sam i ja gradio svoje zaključke. Iz nepoznatih razloga autoru nije odgovaralo da svoju zbirku citata optereti i tim kratkim pasusom.

Suprotstavljajući se mojoj navodnoj ocjeni, autor kaže da je Tomanovićeva »ličnost mnogo složenija« i navodi kako je »baš on prvi došao na ideju« da za Ujedinjenu omladinu srpsku zainteresira »i Hrvate jugoslovenske orijentacije« i tako Omladini udari »širi, opštejugoslovenski karakter« (86). Od svega tog nastojanja autor spominje epizodu s upisom Mihe Klaića u Omladinu. Međutim, i ta je epizoda dubiozna. Temelji se na Tomanovićevim sjećanjima napisanim

¹⁵ Autor se poziva na moj članak »Misaoni razvoj Mihovila Pavlinovića u šezdesetim godinama XIX stoljeća« tiskan najprije u *Zadarskoj reviji*, XX, 1971, 3, a zatim u zborniku »Dalmacija 1870« (Zadar 1972) s ostalim materijalima sa znanstvenog skupa u povodu 100-godišnjice pobjede Narodne stranke na izborima za Dalmatinski sabor 1870. Dalje se pozivam na potonje izdanje, str. 250, 251. U tom tekstu iznio sam samo dio rezultata koji su kasnije objavljeni u raspravi: N. Stančić, Program Mihovila Pavlinovića iz godine 1869, *Historijski zbornik*, XXIII-XXIV, 1971-1972, 117-145. Ovdje ću se češće služiti tim rezultatima.

60 godina kasnije, a autor disertacije o Mihi Klaiću nije našao nikakvu potvrdu za njihovu ispravnost.¹⁶ Protivno autorovoj želji, Tomanović je unutar podružnice Omladine u Dalmaciji djelovao u izrazito srpskom pravcu. Sam autor (opet) donosi takve podatke. Tomanović je u svojim izvještajima Godišnjem odboru Omladine pisao kako članovi Omladine u Dalmaciji rade po svem »srpskom primorju, od Budve pa sve do Zadra«, idu »po svim srbskim mjestima« i nastoje pridonijeti »duhovnom ujedinjenju našeg milog srbskog naroda« (96, 97).

Prenoseći dijelove iz govora koji je Tomanović održao 1868. u Irigu, autor je točno konstatirao da je Tomanović tu govorio o Omladini »kao nosiocu srpskog jedinstva« (106). Tomanović je doista govorio s oduševljenjem o Omladini u čije su se kolo, kako kaže, uhvatili »Srbi ispod Lovčena i Velebita [...] sa onima ispod Avale«, čiji pobornici su »Srbi na jadranskim obalama, kao oni na dunavskim, savskim i drinskim« (106). Nigdje tu nema spomena o jugoslavenskom karakteru Omladine. Tomanović, nadalje, izražava svoje uvjerenje da će »srbski narod iz mrtvih vaskrsnuti« i »početi da vrši veliki svoj poziv u ljudskoj porodici« tek onda »kada se sve naše duhovne sile u jedno spoje, i kad svi Srbi budu radnici u jednoj kući oko jedne cijeli (cilja; N. S.)«. S tim u vezi govori o željezničkoj pruzi koja će povezati »cjelinu srbsku«, »sve srbske krajeve između sebe«, spojiti »Dunavo sa jadranskim morem [...] preko srbskih brda i dolina kada će Srbin ručati u Novom Sadu a na večeru stići u Dubrovnik i Kotor«. Nakon dobrog početka, autor je izvrnuo na glavu sve što je Tomanović sasvim jasno rekao. Taj govor proglasio je »vizijom buduće pruge« koja će spajati »naše zemlje i narode s jednog kraja buduće Jugoslavije do drugog«, povezivati »naše zemlje koje više nisu politički i geografski rascepkane nego ujedinjene u veliku zajednicu slobodnih demokratskih republika« (106, 107). Proizlazi da kada Tomanović govori o povezivanju »cjeline srbske«, »svih krajeva srbskih«, u koje uz Novi Sad ubraja Dubrovnik i Kotor, onda to znači spajanje »naših zemalja i naroda s jednog kraja buduće Jugoslavije do drugog«, a da okupljanje »svih Srba [...] u jednoj kući oko jedne cijeli« znači okupljanje »naših zemalja [...] u veliku zajednicu slobodnih demokratskih republika«. Tj. kada Tomanović misli na Veliku Srbiju, onda K. Milutinović tvrdi da je to federativno uređena Jugoslavija!

Autor ipak vidi da ta »složena ličnost«, uza sve intervencije, nekako klizi prema tamnoj strani njegove sheme. I pošto je ne zna protumačiti, on što dalje to češće mora za nju pronalaziti isprike. Jedanput (1870), kada optužuje Hrvate i Slovence da ne žele ujedinjenje Južnih Slavena izvan Habsburške Monarhije, Tomanović samo polazi »od pogrešne pretpostavke« (218). Drugi put (1871), Tomanovićevu prijetnju o otkidanju južne Dalmacije ako dođe do sjedinjenja na temelju hrvatskog državnog prava autor dobrohotno naziva »nesrećnom misli« (209). Tako Tomanović i dalje ostaje onaj koji je navodno želio Omladini dati »opštejugoslavenski karakter«.

Autor i o Miletićevoj *Zastavi* donosi podatke za koje se i sam čudi kako to da se ne uklapaju u njegovu shemu. Idealizirajući i Miletića i *Zastavu*, koja je pod Miletićevim uredništvom po autorovom shvaćanju zastupala »jugoslavenski program« (185), on smatra »čudnovatim« što je *Zastava* 1875. donijela neke netočne informacije o Strossmayerovu stavu prema Bosni i optužila ga da radi u korist Austro-Ugarske. Jedino opravdanje nalazi u pretpostavci da je glavni

¹⁶ T. Macan, Život i rad Miha Klaića, bilj. 627 (rukopis u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci, Zagreb).

urednik Miletić u to vrijeme, vjerojatno, boravio u Budimpešti na zasjedanju parlamenta a da je njegov zamjenik bio »nedovoljno budan« (239). Kada je *Zastava* za bosansko-hercegovačkog ustanka objavljivala članke s »antijugoslovenskom tendencijom«, onda je opravdanje u težnji uredništva da bude »slobodna tribina«, pri čemu je ono opet postupalo »bez dovoljno budnosti« (243). Autoru je zatim »neobjašnjivo« zašto je Miletić 1876. objavio članak Nikodima Milaša, »vođe pravoslavnih klerikalaca« u Dalmaciji, s prijedlogom o osnivanju srpske stranke u Dalmaciji (264—276, 273).

Takvih »čudnovatih« i »neobjašnjivih« stvari za autora u *Zastavi* bi se našlo dosta, a nije vjerojatno da bi se baš sve moglo objasniti Miletićevom odsutnošću i »nebudnošću« njegovih zamjenika. Tako je, npr., Strossmayer već čitavo desetljeće ranije, 1866, bio na udaru *Zastave* koja ga je optužila da vodi »veliku politiku Hrvatske, ili veliko-hrvatsku politiku budućnosti«.17 Iste je godine preko njenih stranica *Jovan Pavlović*, kasniji urednik *Pančevca* — po autorovoj ocjeni »jedan od najdoslednijih pobornika srpsko-hrvatskog bratstva i jugoslovenske uzajamnosti« (246) — članovima Hrvatskog sabora, koji je raspravljao o prijedlogu Mihajla Polita-Desančića da se u Trojednici prizna ravnopravnost srpskog naroda i imena (što je Sabor 1867. i učinio), poručivao »neka se malo prošetaju po Kragujevačkim arsenalima kroz šumu pušaka i topova, koji će nekad, kad dođe 'zeman' da se potpraše, gmljavinom i rikom svojom 'opredeljivati' šta je Srpstvo, šta li ime srpsko«.18

Očevidno, ljudi za koje se doista ne može reći da su klerikalci reagirali su protivno svim autorovim shemama. Srpska građanska politika u vrijeme preporoda, i u Vojvodini i u Dalmaciji, bila je mnogo slojevitija nego što to autor želi vidjeti. Tada su Srbi u Dalmaciji vidjeli i vlastiti nacionalni interes u zajedničkoj borbi s Hrvatima protiv talijanstva kao zajedničkog neprijatelja, ali je paralelno s hrvatsko-srpskom suradnjom tekao proces njihova brzoga nacionalnog sazrijevanja i političkog individualiziranja ohrabrivan iz Vojvodine. Premda su neki, među njima prvi upravo Tomanović, težili prema što skorijem političkom osamostaljenju dalmatinskih Srba, suradnja srpskog s hrvatskim građanstvom održala se sve dotle dok u uvjetima konsolidacije dualizma nije došlo do sukoba dviju političkih linija. Suradnja će u 70-im godinama XIX st. dobivati sve ozbiljnije pukotine, da se na kraju tog desetljeća raspadne. A u tome će i *Zastava* odigrati svoju ulogu.

Mihovil Pavlinović. Nasuprot liberalnim i naprednim osobama, kao što su Božidar Petranović, Đorđe Nikolajević, Laza Tomanović, Mihajlo Polit-Desančić, Svetozar Miletić, Natko Nodilo, Lovro Monti i neko vrijeme Miho Klaić, svi antiklerikalci i »široko« jugoslavenski orijentirani, stoji mračna četa klerikalaca »usko-hrvatskih« i »usko-srpskih« pogleda koji siju vjersku i nacionalnu neslogu. To su na srpskoj strani, kao najvažniji, episkopi dalmatinski Stefan Knežević i zatim Nikodim Milaš, a na hrvatskoj strani najnesimpatičnija osoba u knjizi — Mihovil Pavlinović.

Ako očekujemo da ćemo u odjeljku »Katolički klerikalizam u Dalmaciji« (244—254) naći objašnjenje i za fenomen klerikalizma i za samog Pavlinovića kao najistaknutiju osobu u tom fenomenu, onda smo još jednom neoprezno povjerovali naslovu. O klerikalizmu autor govori na svega dvije stranice, a od toga

17 Tečaj i značaj saborske borbe u Zagrebu, *Zastava*, 1866, 3, 16. II; Stančić, Program..., 127.

18 J. Pavlović, »Opredeljenje« srpstva, *Zastava*, 1866, 10, 13. III.

polovica prostora otpada na citate iz Pavlinovićevih tekstova. Preostali dio odjeljka uglavnom je ispunjen žučljivim reakcijama Laze Tomanovića, Marka Cara i neuravnoteženog Ljudevita Vuličevića. Iz četiri citata, povadena iz dvaju Pavlinovićevih tekstova, možemo saznati da je Pavlinović bio protivnik modernih strujanja u društvenim i prirodnim znanostima svoga vremena. Sasvim razumljivo, bio je protivnik, kako autor kaže, »materijalističke filozofije, socijalizma i komunizma« i »Marksove internacionale« (254). Tome se protivila čitava građanska Evropa, pa ni Pavlinovićevi protivnici, liberalni narodnjaci u Dalmaciji, nisu išli dalje od liberalnog katolicizma. Ono ostalo čemu se Pavlinović protivio, a o čemu govori autor, pokazuje da je on bio vjerski i socijalno konzervativan. Autor ni ne pokušava objasniti u čemu se sastojao Pavlinovićev klerikalizam, premda elemente klerikalizma (ako i ne političkog) u Pavlinovića ne bi bilo teško dokazati.

Autor čak nedovoljnu pažnju poklanja podatku Dinka Politea da je Pavlinović 1868. pokušao stvoriti »klerikalni savez« (245) (Politeo kaže »neki klerikalni savez«). Vjerojatno mu nije bilo jasno o čemu je riječ, jer je preskočio ono mjesto na kojem Politeo kaže da je Pavlinović tada mislio na »zasnivanje jedne posebne klerikalne stranke« u Dalmaciji.¹⁹ A to je već ozbiljniji podatak, premda se Pavlinović više nije vraćao na tu misao.

Autor konstatira da je Pavlinović u svome misaonom razvitku prošao kroz dvije faze i da je u prvoj (1860—1870) stajao »na jugoslavenskim pozicijama«, a u drugoj (1870. do smrti 1887) »na velikohrvatskim, klerikalnim i proaustrijskim« (87 bilj. 153). Pri tome, dakako, ni ne pokušava reći zašto je Pavlinović evoluirao te ostaje dojam da je on velikohrvatom, klerikalcem itd. postao zato što je valjda bio takve zle naravi. Razlozi Pavlinovićeve evolucije (premda se ne bih složio s epitetima koje autor daje rezultatu te evolucije) bili su duboki i ozbiljni. Pavlinović nije svoje uvjerenje promijenio tek tako, jer mu se sviđjelo. A iz razumijevanja društvenih i političkih uzroka njegove evolucije razumjeli bismo mnogo toga, ne samo Pavlinovića nego i procjep u kojem se hrvatska politika tada nalazila između hrvatstva i jugoslavenstva.²⁰ Tako ostaje samo zlokobni Pavlinović kao inkarnacija klerikalizma itd., glavnog uzročnika hrvatsko-srpskog sukoba.

Autorovo crno-bijelo shvaćanje povijesti nije moglo podnijeti »negativne« mrlje na Pavlinovićevoj svijetloj fazi ni svijetle točke na crnoj fazi. Zato je crne mrlje previdio, a svijetle točke retuširao. Već 1862, u prvom članku koji je objavio u *Narodnom listu*, Pavlinović je osudio srpske beogradske i vojvođanske listove zbog njihove »ubojite osebnosti« i predbacio im što nisu »poluga 'jugoslovienskog' duševnog ujedinjenja.«²¹ Autor se tim člankom koristio (188), ali ne i tim njegovim dijelom. Vjerojatno zbog toga što bi inače morao usklađivati činjenice da je Pavlinović tada bio »izrazito jugoslavenski orijentisan« i »jedan od vođa Narodne stranke« (198), a da je te zamjerke uputio i *Srbskom dnevniku*

¹⁹ D. Politeo, Izabrani članci, Predgovor (Predgovora I dio), D. Tuzla [1901], 37; Stančić, Program ..., 139. Autor se dvaput poziva na Politea koristeći se jedanput gore navedenim sveskom, a drugi put sveskom koji je naslovljen kao: Izabrani članci, Dio I, sv. 1. Međutim, oba puta (241, 245) navodi: Izabrani članci I.

²⁰ O tome v.: N. Stančić, Mihovil Pavlinović (1831—1887), *Naše teme*, XVII, 5, 988—1002.

²¹ M. Pavlinović, Godina 1861. u našoj Domovini, *Narodni list*, 1862, 3, 8. III. Kako je autor na drugom mjestu postupio s ovim Pavlinovićevim člankom v.: Stančić, Program ..., 122, bilj. 18.

koji je, prema autorovoj ocjeni, zastupao »jugoslavenski program« i stajao «na pozicijama Narodne stranke» (185). Radi mira u kući, i da se problem Pavlinovića i *Srbskog dnevnika* ne bi suviše komplicirao, autoru je taj put bilo najjednostavnije da preko toga prijeđe.

Iz čitavog pristupa sasvim je razumljivo što autor negira postojanje jugoslavenske ideje u drugoj Pavlinovićevozi fazi. Pavlinović nikada nije javno i decidirano rekao (autor je valjda to očekivao) da kao krajnji cilj želi raspad Habsburške Monarhije i stvaranje Jugoslavije na njenim ruševinama. Međutim, do takvog se zaključka može doći pažljivom analizom čak njegovih »Hrvatskih razgovora«. Autor, naprotiv, umjesto da analizom teksta dokaže svoje zaključke, donosi citate iz »Hrvatskih razgovora« kojima ilustrira svoje tvrdnje. U tekstu, uz citate iz »Hrvatskih razgovora«, tvrdi da »Pavlinovićeve ideal nije Jugoslavija nego samo Velika Hrvatska«, da je njegov cilj »Velika Hrvatska u okviru Velike Austrije«, odnosno da teži prema »eventualnom ujedinjenju južnoslovenskih naroda u dalekoj budućnosti«, ali da je iz »konteksta« »jasno« kako je riječ o ujedinjenju »u okviru trijalističke Austrije« (258, 259).

Prije svega, autoru nije jasan pojam trijalizma jer trijalističkim ovdje i na još dva mjesta (279, 302) proglašava zahtjev za ujedinjenjem Bosne i Hercegovine s Hrvatskom. Taj zahtjev može biti dio, ali nikako nije bitni sastojak programa trijalističkoga unutrašnjeg uređenja Habsburške Monarhije. Sam Pavlinović, zagovarajući u »Hrvatskim razgovorima« sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, nije zastupao trijalistički već federalistički program. Na istoj stranici »Hrvatskih razgovora« na koju se poziva autor, dokazujući kako Pavlinović želi »Veliku Hrvatsku u Velikoj Austriji«, u istom pasusu, svega nekoliko redaka dalje, stoji Pavlinovićeve tvrdnja da će Hrvatska postati najvažnija »savezna kraljevina«, tj. federalna jedinica Monarhije.²² Svoj federalistički program još je jasnije razvio u programu »Hrvatska misao« iz 1869.²³ S druge strane, ako Pavlinović u »Hrvatskim razgovorima« (što autor navodi) govori o Jugoslaviji koja će biti »skup pobratimskih naroda« i koja će tim narodima »zajamčiti zajedničku nezavisnost od vanjske premoći« (259), ako na istoj stranici »Hrvatskih razgovora« (što autor ne navodi) kaže da će se južnoslovenski narodi »sružiti na uzajemnu obranu, na prosvjetne i gospodarstvene probitke«,²⁴ onda tu »kontekst« Jugoslavije unutar Habsburške Monarhije nije tako »jasan« kao što bi autor želio. Još manje kad autora upozorimo da Pavlinović (kao što ga sam citira) u Jugoslaviju uključuje i Bugare. Iz programa »Hrvatska misao« nesumnjivo je da je Pavlinović kao cilj imao Jugoslaviju izvan Monarhije. Autor nije htio poremetiti svoju shemu o Pavlinoviću upotrijebivši »izvode« (kao što kaže) iz programa »Hrvatska misao«, koji o tom govore, a nalaze se u mome, njemu poznatom, članku.²⁵ Pavlinović je, bez sumnje, bio protivnik skorog ujedinjenja Južnih Slavena. Bojeći se za interese hrvatsva i katolicizma, želio je da se Hrvatska prethodno ujedini, po mogućnosti proširi na Bosnu i Hercegovinu i stekne vlastitu državnu organizaciju unutar Monarhije, a tek onda ujedini, i to konfederativno, s ostalim Južnim

²² M. Pavlinović, *Hrvatski razgovori*, Zadar 1877, 276.

²³ N. Stančić, *Iz rukopisne ostavštine Mihovila Pavlinovića*, *Historijski zbornik*, XXV–XXVI, 1972–1973 (u tisku).

²⁴ Pavlinović, *Hrvatski razgovori*, 280.

²⁵ Stančić, *Misaoni razvoj*..., 253.

Slavenima. Bez obzira kako ćemo taj program ocijeniti, ne možemo reći da je Pavlinović kao konačno rješenje vidio stvaranje Jugoslavije unutar Monarhije. Pa i samom autoru omakla se, bar implicitno, ocjena po kojoj je jugoslavenstvo bilo prisutno i u Pavlinovićevoj »antijugoslovenskoj« fazi. Pavlinovićeve stihove iz 1864, u kojima je opisao dojmove sa svog putovanja po Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori u društvu s Jovanom Sundečićem, navodi kao »autentično svedočanstvo o tadašnjoj Pavlinovićevoj jugoslovenskoj orijentaciji« (186). Pri tome se poziva na drugo izdanje toga spjeva, na zbirku »Pjesme i besjede« koju je Pavlinović tiskao 1873, kada je bio dobrano u tobožnjoj »usko-hrvatskoj« itd. fazi. Što je još zanimljivije, autor tvrdi da je Pavlinović u svojim »Pjesmama i besjedama« »Jugosloven najčistijeg kova, sa toplom ljubavlju prema Srbiji, Vojvodini i Crnoj Gori i ostalim južnoslovenskim zemljama« (254). A u toj zbirci sadržani su Pavlinovićeovi tekstovi iz razdoblja od 1860. do 1872, tj. i oni koji su nastali nakon Pavlinovićeve »preorijentacije« čiji početak autor stavlja u god. 1868. (244). Štoviše, tu je Pavlinović pretiskao i svoj govor biračima u Imotskom iz 1870. za koji autor kaže da izražava »oduševljenje za sve što je konzervativno i neraspoloženje prema svemu što je progresivno« te prenosi ocjenu *Pančevca* po kojoj se iz toga govora vidi da »sa slogom srpsko-hrvatskom još dosta traljavo u Dalmaciji stojimo« (246). Autor, vjerojatno, nije primijetio da je govor i ovdje pretiskan jer ga citira prema zasebnom izdanju iz 1870. (246, bilj. 240). Tu je pretiskana i Pavlinovićeva poslanica Kostiću Vojnoviću koju je, prema citatu u knjizi (246), Laza Tomanović osudio zbog klerikalizma. Nadalje, publiciran je (i autor se poziva na to izdanje!) govor u Saboru iz 1868, u kojem je Pavlinović, prema autorovim riječima, »dao širok publicitet svojim konzervativnim, teološkim (sic! *N. S.*), klerikalno-propagandističkim suprotstavljanjima« (245). Konačno, tu su, uz spomenuti govor imotskim biračima iz 1870, pretiskani i govori održani prigodom otvorenja čitaonica u Jelsi 1869. i Imotskom 1870, a za ta tri govora sam je Pavlinović 1871. izjavio da sadržavaju njegov program.²⁶ I kada autor zbirku »Pjesme i besjede«, u kojoj je Pavlinović »Jugosloven najčistijeg kova«, suprotstavlja »Hrvatskim razgovorima«, gdje je on »isključivo Hrvat, sa uskohrvatskim preokupacijama i klerikalno-katoličkim tendencijama« (254), onda moramo uopće posumnjati u ozbiljnost njegova rada.

S programom »Hrvatska misao« i situacijom oko njega autor je napravio nečuvenu zbrku (198–201). Na temelju pisma Franje Lanze sasvim je neopravdano zaključio da je Pavlinović te godine napisao dva programa. Prvi bi bio »Program« namijenjen javnosti. Autor smatra da je to program »Hrvatska misao« koji sam ja pronašao i čije »izvode« on poznaje. Drugi bi bio »Razbor« namijenjen Pavlinovićeovim najbližim političkim prijateljima. To je prva pogreška u autorovoj kombinatorici. »Razbor« je samo dio programa »Hrvatska misao«. Tako su pisanje Franje Lanze shvatili i priređivači Pavlinovićeve korespondencije gdje je to pismo publicirano,²⁷ a to potvrđuje i kasnije pronađeni program. Dakle, ne postoje dva Pavlinovićeova programa iz 1869, već samo jedan, tajni i namijenjen uskom krugu hrvatskih političara u sjevernoj Hrvatskoj i Dalmaciji.

²⁶ M. Pavlinović – S. Ivičeviću, 20. VI 1871, kod: B. Zelić-Bučan, Stotinjak pisama Mihovila Pavlinovića, Izdanje Historijskog arhiva Split, sv. 7, 1970, 361.

²⁷ V. uvodne napomene B. Zelić-Bučan u knjizi: A. Palavrić – B. Zelić, Korespondencija Mihovila Pavlinovića, Split 1962, 6, 7.

Nadalje, autor govori o reagiranju pojedinih političkih ličnosti na tzv. Razbor. Međutim, te reakcije odnose se najmanje na tri, a najvjerojatnije na četiri različite stvari. Franjo Lanza i Strossmayer doista su reagirali na program »Hrvatska misao«. Kažimir Ljubić po svoj prilici nije. Rečenica koju autor navodi iz njegova pisma nalazi se na kraju pasusa kojim odgovara na predbacivanja nekih osoba zbog načina na koji je raspačavao svog »Perovođu« (izd. Matica dalmatinska, Zadar 1869). Pavlinovićevo »osobita razmatranja«, za koja Ljubić kaže da su »indelikatna«, vjerojatno su bila Pavlinovićeve komentari Ljubićevog postupka s »Perovođom«. Da je riječ o primjedbi na Pavlinovićeve program Danilo bi je svakako izdvojio u zasebni pasus kao što je na istom mjestu učinio i s porukom da »klobuk po Vukoviću nisam poslao jer nije bio gotov«. ²⁸ Lovro Monti i Josip Antonietti reagirali bi, prema autoru, na Pavlinovićeve program gotovo godinu dana nakon njegova nastanka. Iz njihovih je pisama sasvim jasno da reagiraju na Pavlinovićeve pisma u kojima im je izlagao svoje mišljenje o programu pod kojim bi Narodna stranka morala izići na izbore 1870. Pismo (od 23. VI 1870), iz kojeg autor navodi jedan odlomak, Monti je započeo riječima: »Primio sam od gosp. Giunia tvoj list i tvoju sliku«. ²⁹ On ne spominje nikakav program. Pavlinovićevo pismo nije se sačuvalo, ali se sačuvala slika koju mu je poslao. Nju je 1940. objavio Marijan Stojković. Na poledini je Pavlinović kao posvetu (s datumom 1. VI 1870) napisao osnovne točke programa koji će zastupati na izborima za Sabor: branit će hrvatsko državno pravo, tj. pravo Dalmacije na sjedinjenje, govorit će u Saboru hrvatski, protivit će se građanskom braku. ³⁰ U pismu je, vjerojatno, te točke razrađivao. Iz Antoniettijeva odgovora (od 12. VI 1871) vidi se da mu je Pavlinović u pismu iznio isti program za izbore kao i Montiju, s tim što je zahtijevao da Sabor, ako narodnjaci na njemu dobiju većinu, ne pošalje svoje predstavnike u Carevinsko vijeće. ³¹ Dakle ni tu nije riječ o reakciji na program iz 1869. Isti je slučaj i s Matijom Mrazovićem koji je reagirao na razmimoilaženja u Narodnoj stranci zbog izbornog proglašenja i zbog programa koji će kandidati stranke zastupati pred biračima.

Autor je i ovdje (a takvih slučajeva ima više!) pokazao da u najmanju ruku krajnje površno čita građu ili da pošto-poto nastoji dokazati kako je Narodna stranka bila protivna Pavlinovićeve programu. Ukoliko je riječ o posljednjem, takvo izlaganje vlastitoga znanstvenog ugleda autoru nije bilo potrebno. Pavlinović je imao krug koji je dijelio njegovo mišljenje, ali sasvim je evidentno da Narodna stranka kao cjelina nikada nije prihvatila njegov program kako ga je iznio 1869. u spisu »Hrvatska misao«.

Srpsko-hrvatski sukob. Već sam rekao da autor krivce za izbijanje hrvatsko-srpskog sukoba vidi u klerikalcima. On krivicu nastoji raspodijeliti podjednako. Najveći dio odgovornosti za sukob su »na hrvatskoj strani« snosili »ultramontanci u vrhovima stranke« — »kao što su na srpskoj strani glavni krivci bili pravoslavni klerikalci« (269). Tako su uzroci sukoba vrlo jednostavno objaš-

²⁸ N. dj., 130.

²⁹ N. dj., 140. Autor to pismo citira prema izdanju *Marina Pavlinovića*, Studije, eseji, prikazi, Zagreb 1930, premda je tiskano i u navedenom izdanju Pavlinovićeve korespondencije kojim se autor inače služi.

³⁰ *M. Stojković*, Program Mihovila Pavlinovića god. 1870. *Hrvatska revija*, XIII,

njeni. Da nije bilo klerikalaca — nameće se zaključak — vladala bi u XIX st. idilična hrvatsko-srpska sloga. Situacija iz koje je nastao hrvatsko-srpski sukob u XIX st. ipak nije bila tako jednostavna, u njemu su sudjelovali podjednako liberali i klerikalci. Ne smije se smetnuti s uma ni to da su i jugoslavenstvo i velikohrvatstvo ili velikosrpstvo bili rezultat nacionalnih interesa kako ih je u nekom trenutku shvaćala određena grupacija hrvatskog ili srpskog građanskog društva. No, autoru nije jasna ni osnovna problematika hrvatsko-srpskog sukoba, a kamoli da bi zalazio u njenu društvenu osnovu.

Nije točna već autorova tvrdnja da se Narodna stranka 1880. raspala »na Hrvatsku i Srpsku stranku na usko nacionalnim osnovama« (230). Prije svega, »Hrvatske stranke« u Dalmaciji u XIX st. nije bilo. Narodna stranka je po secesiji Srba zadržala svoje ime i tek ga je 1889. promijenila pod pritiskom Biankinijeve struje nazvavši se Narodnom hrvatskom strankom. Zatim, konstatacijom da su te stranke osnovane na »usko nacionalnim osnovama« autor je negirao činjenicu da je Narodna stranka, ako je u njoj i bila glasna Pavlinovićeve struja a po njegovoj smrti Biankinijeva, u većini ostala na južnoslavenskim, prije svega hrvatsko-srpskim nacionalnim shvaćanjima. Autor je propustio spomenuti da je Narodna stranka 1889, u jeku hrvatsko-srpskih sukoba, mijenjajući ime, prihvatila program u kojem je potvrdila svoje shvaćanje da su Hrvati i Srbi jedan narod. Srpska stranka, naprotiv, u cjelini je odlučno odbijala tu ideju i isticala nacionalnu zasebnost Hrvata i Srba. Bez tih podataka dobivamo pogrešnu sliku, premda i nju možemo razumjeti tek ako uočimo da su oni rezultat različitog stupnja nacionalne integracije dalmatinskih Hrvata i Srba.

Autor nije uspio shvatiti da je u osnovi hrvatsko-srpskog spora sukob dviju političkih linija. U vrijeme učvršćenja dualizma od početka 70-ih godina XIX st., tj. nakon što je prevladana unutrašnja kriza i kad je prestala vanjska opasnost što je sve prijetilo raspadom Habsburške Monarhije, stvaranje jugoslavenske države izvan okvira Monarhije nije moglo više biti jednom od konkretnih mogućnosti. Nakon ranijih sporadičnih sukoba, u takvoj stabilnoj situaciji moralo je doći do trajnijeg sukoba između kratkoročne hrvatske i dugoročne srpske građanske politike. Pojednostavnjeno rečeno (tj. ako zanemarimo nosioce hrvatske političke ideje koji su sudjelovali u sukobu ali su, kao zastupnici nižeg, ekonomski i društveno slabijeg i manje konsolidiranog sloja, imali manju političku težinu), jugoslavenski orijentirane hrvatske građanske snage morale su svoju jugoslavensku politiku, tj. rad u cilju okupljanja južnoslavenskih naroda (uz nastojanje oko ujedinjenja hrvatskih zemalja), ograničiti privremeno na južnoslavenske zemlje unutar Monarhije. No, takav rad vodio bi prema stvaranju dvaju polova u procesu jugoslavenskog ujedinjavanja, a s tim se nikako nije mogla pomiriti srpska politika koja je centar okupljanja željela vidjeti isključivo u Srbiji. Zbog toga je razdoblje učvršćenja dualizma ujedno i vrhunac hrvatsko-srpskog sukoba. Srpsko građanstvo, zadojeno Karadžićevim nacionalnim shvaćanjima i idejom o ujedinjenju svega srpstva, moglo je k tome prihvatiti i ujedinjenje Trojednice samo pod općenitom slavenskom firmom koja nije prejudicirala njen zasebni državnopravni individualitet u budućoj državi, a protivilo se sjedinjenju Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom ako bi se ono provelo u ime hrvatskog nacionalnog i državnog ujedinjenja. Zbog toga se, još 1866, mnogo prije izbijanja sukoba, Miletićeva *Zastava* protivila »hrvaćenju« Dalma-

cije što je činila Strossmajerova Narodna stranka,³² a Srpska stranka, nakon 1880, suprotstavljala sjedinjenju Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom i odupirala hrvatskom državnom pravu koje je u Monarhiji jedino moglo služiti kao argument u prilog sjedinjenju. Zbog toga je Laza Tomanović mogao 1870. prijetiti otcjepljenjem južnog, tj. po njegovu uvjerenju srpskog dijela Dalmacije, ako se sjedinjenje provede na temelju hrvatskog državnog prava (209). Liberalni Sava Bjelanović 1883. pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom nazvati pitanjem »o ujedinjenju trojednice, a ne Hrvatske«,³³ a s druge je strane jedan Strossmayer 1892. bio spreman prekinuti dugogodišnje prijateljstvo s Jovanom Sundečićem kada je posumnjao da je on dozvolio da se uz njegovu podrugljivu pjesmu o Starčeviću tiska spis u kojem se izvrgava ruglu hrvatsko državno pravo.³⁴

Autor donosi izvode iz diskusije o sudbini Dalmacije nakon pobjede Narodne stranke na izborima za Dalmatinski sabor 1870, ali ne vidi da je ta diskusija najavila osnovu hrvatsko-srpskog spora u Dalmaciji. Nakon što se Polit izjasnio protiv sjedinjenja Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom, zbog političkih prilika u potonjoj, razvila se diskusija u kojoj je Tomanović zaprijetio otcjepljenjem dubrovačke oblasti, a Subotić, objavljujući taj Tomanovićev članak u svom *Narodu*, napisao: »Ta mi svi idemo za zajedničkom budućnosti Srba i Hrvata, pa prema toj budućnosti mora izčezavati svaka politika i 'austrijska' i 'mađarska'. Neka budu Hrvati sami svoji, pa onda prestaje svaki prepor među Srbstvom i Hrvatsvom« (209). A Miletić je, kao što autor također navodi, tada pisao: »Mi smo prijatelji zajedničke federisane srpske i hrvatske države u budućnosti. Zato ako bi Hrvati drugom stazom pošli i hteli oko sebe prikupljati sve što god bi, bilo svojom snagom bilo pomoću tuđe snage, prikupiti mogli, i ako bi oni od južnih plemena, bilo s ove bilo s one strane, otkidali da se nekad sunčaju na suncu velikohrvatske države — to ćemo mi, ili koji za nama dođu, odlučivati što je srpsko, pa bilo kako bilo« (210). Tu je, dakle, rad na okupljanju hrvatskih ili i drugih južnoslavenskih zemalja unutar Monarhije okarakteriziran kao rad u prilog te Monarhije. Kasnije, u vrijeme hrvatsko-srpskog sukoba, takva hrvatska politika sistematski će dobivati epitet austrijske politike. Takve primjere donosi i autor. Protivnosti će naročito zaoštriti problem Bosne preko koje su se križale velikosrpska, velikohrvatska i jugoslavenska (u federalističkoj verziji) građanska politika.

Kada je Sava Bjelanović, urednik zadarskog *Srpskog lista*, 1880. napisao da Hrvati »traže svoju budućnost svojijem putem, traže je od drugoga, a ne od zajednice srpsko-hrvatske, za koju su dosta lijepih riječi imali, ali ni jednoga djela«, onda autor ne vidi da se taj stav uklapa u spomenuti sistem političkog razmišljanja te Bjelanovića pokušava opravdati tvrdeći da je on »izgubio iz vida činjenicu da svi Hrvati nisu mislili kao Mihovil Pavlinović i Ivo Prodan« (321). Međutim, autor je prihvatio stav tadašnje srpske politike i u biti Narodnu stranku, ili bar čitav njezin »vrh«, optužio zbog proaustrijske politike i učinio krivcem za hrvatsko-srpski sukob. U početku je Miho Klaić za autora bio »izraziti predstavnik ideje jedinstva Hrvata i Srba« koji je mnogo pridonio da Narodna stranka dobije značaj »opštejugoslovenske stranke, u duhu jedna-

³² Srbstvo u trojnoj kraljevini, *Zastava*, 1866, 7, 2. III; *Stančić*, Program ..., 127.

³³ S. Bjelanović, Don Mijo na braniku, Zadar 1883, 26.

³⁴ J. J. Strossmayer — J. Sundečiću, 25. X 1892, Strossmayerova ostavština, Arhiv JAZU, Zagreb.

kosti Hrvata i Srba« (87). Kasnije, kako saznajemo, i on je poput Pavlinovića doživio »političku preorijentaciju« (288). Autor sam ne kaže u čemu se ona sastojala, ali bez komentara parafrazira riječi Laze Tomanovića po kojima je Klaić, prihativši 1879. okupaciju Bosne i Hercegovine kao »svršen čin« (278), »skrenuo sa nekadašnjih jugoslavenskih pozicija i pružio podršku Andrašijevoj, antijugoslavenskoj i antislovenskoj spoljnoj politici« (283). To je i jedini razlog zbog kojeg je autor mogao reći da su oko 1879. i Klaić i Pavlinović bili »orijentisani prema Beču« (286). Međutim, rad Mihe Klaića kao vođe Narodne stranke — što je svakako bilo uvjetovano ekonomskom snagom i društvenim sastavom građanstva koje je Narodnu stranku podržavalo — već je dosta prije toga poprimio obilježja oportunitizma, politike prilagođavanja tadašnjoj situaciji u Monarhiji. To ipak nije bio rad u prilog Austrije, već traženje mogućnosti opstanka i napredovanja unutar Monarhije dok se ne ostvari njegovo predviđanje o propasti Monarhije nakon općeg evropskog rata. Zbog toga je razumljivo što je i okupaciju Bosne i Hercegovine prihvatio kao svršen čin, kao nov element situacije, premda se ranije okupaciji žestoko opirao. Autor, ipak, tek u vezi s Klaićevim prihvaćanjem okupacije, tj. tamo gdje je i tadašnja srpska politika povlačila granice distinkcije, govori o njegovoj »preorijentaciji«, prihvaća Tomanovićevo argumentaciju te čini i Klaića odgovornim za sukob u kojem je srpska strana antiaustrijski orijentirana.

Prema autoru, Klaićev stav prema okupaciji Bosne bio je glavni razlog nezadovoljstva dalmatinskih Srba njime, što je »došlo do punog izražaja« (278) u tzv. Bukovičkom izboru, kada su Srbi na izborima za Carevinsko vijeće glasali protiv Klaića a za autonomaša Gustava Ivanića. Nakon tih izbora ubrzo je došlo do potpunoga političkog izdvajanja dalmatinskih Srba iz Narodne stranke (pokretanje *Srpskog lista* i osnivanje srpskog kluba u Saboru 1880) te se dobiva dojam da su se dalmatinski Srbi odlučili na taj korak nakon što se ne samo Pavlinović nego i Klaić orijentirao prema Beču. Uz to autor ispušta podatak da je većina Narodne stranke na čelu s Klaićem ostala uz svoja južnoslavenska nacionalna shvaćanja a ističe da se Klaićevoj i Pavlinovićevoj preorijentaciji protivio Monti koji se »možda baš zbog italijanskog porekla po ocu i srpsko-hrvatske simbioze po majci [...] osećao kao Jugosloven« (288). Naposljetku, prema autoru, ostaju kao nosioci »južnoslovenske misli« u Dalmaciji jedino Monti i dubrovački srbokatolički *Slovinač* (291—299).

Takvim prikazivanjem odvajanja Srba i njihova borba protiv Narodne stranke i sjedinjenja Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom dobiva pozitivno osvjetljenje, Miletić opravdanje za podršku tom izdvajanju (300), a *Zastavino* prešućivanje srpsko-autonomaške suradnje može biti samo »zanimljivo« (317). Pogotovu kad saznamo da je za Bukovički izbor ipak najviše kriva vlada (282) i kad se pod naslovom »Saradnja s autonomašima« (315—317) serviraju podaci iz kojih bi se mogao izvući zaključak da su s autonomašima surađivali samo »pravoslavni klerikalci«. Klerikalci su i na srpskoj strani glavni krivci za razdor, a liberalni Sava Bjelanović nailazi na razumijevanje kad kaže da nije »protivu Hrvata nego protivu Austrije, koja je [...] jedini uzrok razdora između Srba i Hrvata« (325), tj. da je Austrija sebi među Hrvatima pribavila pristaše protiv kojih se on bori. I tako Bjelanović ostaje predstavnik »napredne političke misli u Dalmaciji« (327), premda je hrvatsko-srpskim odnosima prilazio »sa usko-srpskih aspekata« (324). To više što je pod Politovim utjecajem znao osjetiti da je »prevršio meru« i postati zbog toga makar »blaži u tonu i manje oštar u stilu« (325), ako ne i tolerantniji u shvaćanjima.

U vezi s takvim autorovim opredjeljenjem treba spomenuti i neke formulacije koje, u najmanju ruku, nisu sretnе. Za Pavlinovića autor kaže da je »imao korena u narodnim masama i uživao veliki ugled u hrvatskom narodu« (312, 313). Uz diferenciraniju ocjenu Pavlinovića od autorove to bi bilo točno. Međutim, uz autorovu ocjenu to bi značilo da su dalmatinski Hrvati zastupali klerikalne, velikohrvatske, »antijugoslovenske« i »proaustrijske« koncepcije. A usporedba s Nikodimom Milašem, »vođom pravoslavnih klerikalaca«, koji je želio postati »srpskim Pavlinovićem«, navodi na razmišljanje. Milaš, kaže autor, ne samo da nije bio snažna ličnost poput Pavlinovića, nego — za razliku od njega — »nije imao podrške ni u masama srpskog naroda u Dalmaciji i Boki, ni u redovima građanske klase, pa čak ni kod svetovnog sveštenstva, nego samo kod pravoslavnih kaluđera« (313). Autor (opet) nije ništa deciderano rekao, ali je postavio premise iz kojih čitalac lako može sam zaključiti uz koga su pristajale hrvatske »narodne mase«, »hrvatski narod«, a uz koga »mase srpskog naroda u Dalmaciji«, njegovo građanstvo, svećenici, svi osim kaluđera, i zašto nije moglo biti »srpskog Pavlinovića«.

S druge strane, navodi na razmišljanje što znači autorov postupak kada bez ikakvog komentara, opet usput, unutar citata koji govori o suradnji Srba i autonomaštva u Dalmaciji, prenosi ovakve riječi jednog, od autora toliko idealiziranog, Mihajla Polita-Desančića iz njegova pisma Tomanoviću od 17. IV 1888: »Onaj animozitet, što ga vi (Srbi, N. S.) imate tamo u Dalmaciji protiv Hrvata, to je manje-više u svakoga Srbina, i ja sam ga imao, al' je to u meni prošlo« (326). Osim što pokazuje Desančića u povoljnom svjetlu, citat je takav da ga nitko tko ima znanstvene savjesti i odgovornosti ne bi smio prenijeti a da prethodno ne odmjeri njegov domašaj s obzirom da je potekao od jednog Polita, a zatim temeljito ne objasni njegov smisao i odredi mjeru njegove podudarnosti s činjeničnim stanjem. Ako se podsjetimo zaključka (iz autorovih riječi) da su hrvatske »narodne mase« podržavale velikohrvatski itd. orijentiranog Pavlinovića i tome dodamo ovaj Politov podatak (prema kojem autor nije izrazio nikakvu rezervu) o navodnom animozitetu »manje-više« svih Srba prema Hrvatima, onda ne znamo je li autor sasvim zaslijepljen svojim neprestanim naizmjeničnim gledanjem u crno i bijelo te niti vidi probleme niti zna što je sam napisao ili pokušava sugerirati stanoviti zaključak.

Na kraju, želim još jednom napomenuti da ovim nisu ni izdaleka iscrpljene teme o kojima bi u vezi s knjigom Koste Milutinovića trebalo govoriti. Ipak je i ono što sam obuhvatio dovoljno za stvaranje zaključka o njoj. Autor je pretpostavio da je dovoljno stvoriti kriterije na temelju kojih može historijske ličnosti, prema potrebi i mimo historijskih činjenica, hvaliti, opravdavati ili kuditi pa da se nađe u vodama znanstvene historiografije. Iz takvog shvaćanja proizišla je i njegova metoda rada. Međutim, zadatak je znanstvene historiografije da pokuša objasniti, razumjeti historijske pojave u međusobnoj povezanosti i u njihovoj društvenoj cvjetovanosti. Autor se tome (osim na nekoliko mjesta frazeološki) nije ni približio.